

Γεράματα

Κάτια Χαραλαμπάκη, Ψυχίατρος –Συστημική ψυχοθεραπεύτρια*

*Ευχαριστώ θερμά τους/τις συναδέλφους Γιώργο Γουρνά, Δημήτρη Κόκκαλη, Κία Θανοπούλου, Αθανασία Κατή για τη βιβλιογραφία την οποία μου προώθησαν.

«Το αντικείμενο που πυροδότησε ιδιαίτερη περιέργεια ήταν μια οθόνη νεφρίτη του δέκατου ένατου αιώνα, με έναν κινέζικο χαρακτήρα που αντιπροσωπεύει τη μακροζωία.» Freud

Periklis Antoniou-photo

Ξεκινώντας το γράψιμο του κειμένου με θέμα «Τα γεράματα», αναρωτιόμουν αν είναι καλύτερο να το γράψει ηλικιωμένος ή νέος. Και η απάντηση μου ήρθε αμφιλεγόμενη. Στην περίπτωση του ηλικιωμένου υπάρχει η παρούσα προσωπική του εμπειρία, αλλά όχι μόνο. Ταυτόχρονα είναι και η εμπειρία που ο ίδιος έζησε ως νέος (με παππουδο-γιαγιάδες και γονείς). Και του νέου είναι ακριβώς αυτή η εμπειρία αλλά, ταυτόχρονα, και οι οραματικές εικόνες του μέλλοντος.

Ιστορικές αναφορές

Διαβάζοντας την ιστορία που δίνεται για τα γηρατειά διαπιστώνει κανείς ότι είναι πολύ πλούσια, αναφερόμενη σε στάσεις κοινωνιών, τάξεων και ανθρώπων στην τρίτη ηλικία της κάθε εποχής... Από πρωτόγονες κοινωνίες μέχρι σύγχρονες, από Μεσαίωνα, Αναγέννηση, Ευρώπη, Αμερική, τον κόσμο όλο... Όπως, επίσης, και η θέση-στάση της λογοτεχνίας και των σπουδαίων εκπροσώπων της παγκοσμίως και χωροχρονικά, από τον Πλάτωνα και τον Ηράκλειτο ως στον Σαίξπηρ, Ουγκώ, Μπέκετ, Ιονέσκο και πλήθος άλλων, ακόμα πιο σύγχρονων. Αλλά και η βιβλιογραφία, η αναφερόμενη στο γήρας, είναι πλούσια (έως «κροισική») σε πληροφορίες. Ποιο είναι το πρόβλημα: Ότι παραμένει αθροιστική και ολίγον, έως ουδόλως, βιωματική... Πολύ λίγες οι αναφορές που εστιάζονται στην *υπαρξιακή* πλευρά του γήρατος, η οποία συνιστά και την καρδιά, δηλαδή την ουσία, για την ανάλυση και κατανόησή του.

Θα αναφερθώ πολύ σύντομα, όσο γίνεται (που μάλλον δε γίνεται) επιγραμματικά, στην εθνολογική διάσταση του θέματος, ακριβώς για τον λόγο που ανέφερα πριν, ότι θα ήθελα να σταθώ κυρίως στη βιωματική του πλευρά, θέτοντας τη βάση για μια συζήτηση και ανταλλαγή συναισθημάτων, σκέψεων και προσωπικών ή συλλογικών εμπειριών. Είναι αυτό που λέμε ότι μαζί με την επιστήμη, την ιστορία, τα «ντοκουμένα», χρειάζεται να αναδυθεί και η βιωματικότητα (όπως ακριβώς και του ψυχοθεραπευτή), δηλαδή η διπλή ύπαρξη...

Κατ' αρχήν, η βιολογική σκοπιά του θέματος έχει αποδείξει ότι τα γέρικά ζώα δέχονται τον σεβασμό των νεότερων και προσφέρουν την έγκυρη γνώμη τους για στοιχεία της ζωής και της φύσης, γενικά.

Αλλά και σε ανθρώπινο επίπεδο, σε διάφορες εποχές και πολιτισμούς, υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές. Όπως, επίσης, και τα εντελώς αντίθετα συμβάντα ή μάλλον, η συνύπαρξη των αντιθέτων καταστάσεων. Για παράδειγμα: Σε πρωτόγονες κοινωνίες (π.χ. σε περιοχές της Αφρικής) ο αρχηγός, εθεωρείτο ενσάρκωση θεότητας. Αλλά όταν γερνούσε και έφθινε η ακμή του τον οδηγούσαν σε θανάτωση, τον σκότωναν... Και μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. στους Ντίγκα του Νότιου Σουδάν) υπήρχε η ζωντανή ταφή, δηλαδή θάβονταν ζωντανός.

Στην αρχαία Ελλάδα ο αρχηγός της πόλης διοικούσε με τη βοήθεια του *συμβουλίου γερόντων*. Έτσι, βλέπουμε στον Όμηρο τον Νέστορα, ανώτατο σύμβουλο, να αποτελεί προσωποποίηση της σοφίας. Ωστόσο, δεν παύει ο Οδυσσεύς να είναι πολύ πιο ισχυρός και αποτελεσματικός από τον σοφό Νέστορα στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του τρωικού πολέμου, που αναδύονται στην Ιλιάδα.

Στην αρχαία Σπάρτη, επίσης, οι ηλικιωμένοι έχαιραν μεγάλης τιμής, και μάλιστα, επιλέγονταν ως μέλη της Γερουσίας. Η επικράτηση ατόμων προχωρημένης ηλικίας στη λήψη αποφάσεων συνιστούσε ένα καθεστώς γεροντοκρατίας. Κι εδώ υπήρχαν σκληρά έθιμα για προσαρμογή των νέων σε ένα τέτοιο καθεστώς, π.χ. η «διαμασίγωση»: Επρόκειτο για τελετουργικό αγώνα μαστίγωσης των εφήβων στον βωμό της Ορθίας Αρτέμιδος της Σπάρτης...

Αλλά και στην Αθήνα οι γέροι, με νόμους του Σόλωνα, συνιστούσαν τον Άρειο Πάγο. Ωστόσο, και για την εποχή της ελληνικής αρχαιότητας υπάρχουν αντίθετες απόψεις σε σχέση με την τρίτη ηλικία. Κι αυτή απεικονίζεται σε μύθους, όπως αυτόν του γέρου θεού Κρόνου (γιου του Ουρανού και της Γαίας) που έτρωγε τα παιδιά του.

Από την αρχαία Ρώμη έχουμε κληρονομήσει τον όρο «πάτερ φαμίλιας», που αναφέρεται στην έννοια της απεριόριστης εξουσίας που κατείχε μέσα στην οικογένεια το προγενέστερο μέλος της.

Ενδιαφέρον, εδώ, έχει και η αντίθεση (έως θανατηφόρα πάλη) μεταξύ των γενεών. Ο Σενέκας, Ρωμαίος στωικός και ουμανιστής φιλόσοφος, γίνεται διδάσκαλος του Νέρωνα, μελλοντικού Ρωμαίου αυτοκράτορα. Όταν Νέρωνας ανεβαίνει στον θρόνο ο Σενέκας, για κάποιο χρόνο, εξακολουθεί να τον νουθετεί θετικά. Αλλά ο Νέρωνας μετατρέπεται σε τύραννο (και ίσως κάποια ψυχιατρική διάγνωση να τον εντάσσει στις οικογένειες των βαρύτατων ψυχιατρικών παθήσεων) και αποκόπτει την επικοινωνία του με τον Σενέκα. Ο τελευταίος αποσύρεται και, τελικά, κατηγορείται για συμμετοχή σε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα. Τότε ο τέως μαθητής του, Νέρωνας, τον διατάσσει να αυτοκτονήσει κόβοντας τις φλέβες του. Και αυτό έγινε.

Από τη Χριστιανική Θρησκεία έχουμε την περίπτωση της σωτηρίας του κόσμου από έναν παππού, τον Νώε. Σύμφωνα με το βιβλίο «Γένεση» της Παλαιάς Διαθήκης, ο Νώε, ως ο

μοναδικός δίκαιος και ευσεβής άνθρωπος της εποχής του, κατασκεύασε με υπόδειξη του Θεού την Κιβωτό, μέσα στην οποία διασώθηκε (προσαράσσοντας στο Αραράτ) από τον κατακλυσμό που επέφερε ο Θεός για να τιμωρήσει το ανθρώπινο γένος. Μαζί του διασώθηκαν τα μέλη της οικογένειάς του και από ένα ζευγάρι από κάθε είδος ζώου που υπήρχε στη γη. Τελικά, ο Νώε πέθανε σε ηλικία 950 ετών (θεϊκή βουλήσει), δηλαδή, τελικά, ούτε και αυτός ο σωτήρας του ανθρώπινου γένους και όλων των έμβιων όντων μπόρεσε να αποφύγει το «τελευταίο αντίο». Και, μάλιστα, τον ξεπέρασε ο Μαθουσάλας που έφυγε στα 969 του... Ας μην ξεχνάμε ότι και ο Δράκουλας, που έπινε αίμα, ζούσε 400 χρόνια... (Αλλά και νέες προσπάθειες σύγχρονων επιστημόνων δίνουν αίμα σε γέροντες για να παραταθεί η ζωή τους)...

Μεσαίωνας: Γεράματα του πολιτισμού, αλλά και της τρίτης ηλικίας. Ειδικά τα πρώτα χρόνια του Μεσαίωνα, οι ηλικιωμένοι ήταν ολότελα αποκλεισμένοι από τη δημόσια ζωή, καθώς την πρωτοκαθεδρία της εξουσίας κατείχαν οι νέοι (ακόμα και οι Πάπες εκλέγονταν σε νεαρή ηλικία), αφού μπορούσαν να ταξιδεύουν, να αγωνίζονται, να ξιφασκούν. Και, παράλληλα, στη λαογραφία η γριά ταυτιζόταν με τη δόλια αλλά και επιβαλλόμενη μάγισσα. Εδώ μπορεί να αναφερθεί, ως εξαιρετικής σχολιασμός, ησαιχηρική ιστορία του βασιλιά Ληρ, που απεικονίζει μια συνήθη μεσαιωνική πραγματικότητα για τη σχέση των γενεών. Σχετικά με το θέμα αυτό η Σιμόν ντε Μπωβουάρ αναφέρει ότι μόνο η Βενετία αποτελούσε εξαίρεση, καθώς εκλεγόταν δόγης ένας ηλικιωμένος. Και, μάλιστα, ο τυφλός Δάνδαλος, εκλεγμένος δόγης σε ηλικία 84 ετών, κατάφερε μια επική νίκη κατά της Κωνσταντινούπολης.

Αναγέννηση: Ονομάστηκε αναζωογόνηση, θεωρήθηκε αποτροπή θανάτου του πολιτισμού. Ωστόσο, και εδώ η θέση των ηλικιωμένων υπήρξε αμφίσημη. Ένα παλαντζάρισμα ανάμεσα σε συνθήκες που δεν πρόσφεραν ευνοϊκότερη αντιμετώπιση (συμπεριλαμβανομένης της φτώχειας) των ηλικιωμένων και σε έναν γεροντικό αυταρχισμό κατά των νέων (στη Γαλλία, υπήρχαν, επίσης, μαστιγώματα παιδιών και εφήβων). Κι όμως, παράλληλα, ανέκυψε η έννοια της «φροντίδας ηλικιωμένων» και εφαρμόστηκαν στην πράξη τέτοια συστήματα, π.χ. στην Αγγλία η βασίλισσα Ελισάβετ εισήγαγε τα (γερο)πτωχοκομεία, αλλά και η Εκκλησία δημιούργησε κινήματα συμπάραστασης, όπως ερανικά, φιλανθρώπινα. Παράλληλα, ο αναδυθείς πουριτανισμός έδωσε στα γηρατεία μια καινούργια αξία, μαζί με την άτεγκτη αυστηρότητα που όφειλαν να διαφυλάξουν έναντι των παιδιών-νέων, η οποία έφτανε ή και ξεπερνούσε τα όρια της αυταρχικότητας. Πρόκειται για μια εποχή όπου αναδύθηκε στο αποκορύφωμά της η σύγκρουση των γενεών. Είναι χαρακτηριστική η ιταλική κωμωδία της εποχής του 16^{ου} αιώνα (κομέντια ντελ άρτε): Ο Παλιάτσος είναι ένας φριχτός, αποτρόπαιος, έκφυλος γέρος. Αλλά καθώς περνούσαν τα χρόνια, καθώς γίνονταν κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές, επαναστάσεις κ.λπ. και αναδυόταν στην επιφάνεια η μεσαία τάξη, το αποτέλεσμα ήταν τα γηρατεία να τύχουν καλύτερης, με την έννοια της πιο ανθρώπινης, αντιμετώπισης.

Κι όμως, τον 19^ο αιώνα, με την έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης, την αστικοποίηση και τις κοινωνικές ανατροπές, η θέση κάποιων ηλικιωμένων έγινε ανυπόφορη. Εδώ, μάλιστα, αναδύθηκαν οι ταξικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των ηλικιωμένων, το χάσμα ανάμεσα στις τάξεις της γεροντικής αριστοκρατίας, της μεσαιας τάξης και του προλεταριάτου. Η κατάσταση των φτωχών ηλικιωμένων έγινε θλιβερή, στις ανώτερες τάξεις αναδύθηκε μια «θετική γεροντοκρατία», στην αστική τάξη άρχισε να διαμορφώνεται μια «ηλικιακή ισορροπία». Δηλαδή, στη μεσαία οικογένεια, ο παππούς δεν κατείχε πια αυταρχική εξουσία αλλά, ταυτόχρονα, εδικαιούτο τον σεβασμό των νεότερων μελών.

Και, βέβαια, από τον 20^ο αιώνα, η εξάλειψη της πατριαρχίας, στην κοινωνία και στην οικογένεια, ανέδειξε καινούργιες πλευρές της θέσης αλλά και της βιωματικής υπόστασης των

γηρατειών. Ταυτόχρονα, το όριο ηλικίας των ανθρώπων του πληθυσμού αυξήθηκε, πράγμα που επέκτεινε και το πεδίο παρατηρήσεων για τις σχέσεις τους με τους άλλους αλλά και με τον εαυτό τους. Ούτε, φυσικά, μπορούμε να αποστασιοποιηθούμε από τις επιβλητικές θεωρίες του Freud (το «Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα») και του Jung (το «Σύμπλεγμα της Ηλέκτρας»), που θέτουν σε φονική σχέση γιο-πατέρα και κόρη-μητέρα και σε αιμομικτικό έρωτα γιο-μητέρα, κόρη-πατέρα. Ταυτόχρονα, κοινωνικο-οικονομικές πρόοδοι χρωμάτισαν την εξέλιξη της θέσης των γηρατειών. Η συστημική έννοια των Bowen και Bateson «Leaving Home», που σημαίνει αποχωρισμό παιδιών-γονιών με την ενηλικίωση των πρώτων, η έννοια των συντάξεων των εργαζομένων (αλλά και επιδομάτων ανασφάλιστων) που συνεπάγεται οικονομική αυτοδυναμία της τρίτης ηλικίας, όπως και η δημιουργία των «Οίκων Ευγηρίας» (ή, στην καλύτερη περίπτωση, εκμίσθωση κάποιου βοηθού) δημιούργησαν νέους προβληματισμούς, θετικούς και αρνητικούς, για αυτή τη φάση της ζωής.

Σε αυτά θα αναφερθώ περισσότερο βιωματικά.

Πολλές μελέτες και αναφορές (θετικές και αρνητικές) έχουν γίνει από επιστήμονες (κυρίως ψυχιάτρους, ψυχολόγους, ψυχαναλυτές) αλλά και λογοτέχνες, καλλιτέχνες, για τη σεξουαλική ζωή της τρίτης φάσης της ζωής (από απλή λαϊκή ορολογία για τους «βρομόγερους»). Αλλά δεν θα αναφερθώ σε αυτό το θέμα, ως μένει για επόμενο άρθρο.

Θα επικεντρωθώ περισσότερο σε μια περιγραφή της κοινωνικής κατάστασης και των σχέσεων και των βιωμάτων αυτής της φάσης.

Αλλά, πριν προχωρήσουμε στις βιωματικές αναφορές, ας σταθούμε, για λίγο, στον Freud.

Αναφορές του Freud

Όπως είναι ευρύτατα γνωστό, ο Freud ασχολήθηκε πολύ με το θέμα του γήρατος και του θανάτου, σε όλη του τη σταδιοδρομία. Από τη Θεά του Θανάτου ή την αιγυπτιακή θρησκεία, μέχρι το ένστικτο του θανάτου, τη σεξουαλικότητα και τον θάνατο, τον φόβο του θανάτου, τα ταμπού του θανάτου.

Η πρώτη αναφορά του, και η σύνδεσή του με τους ψυχαναλυτικούς του προβληματισμούς, συμβαίνει το 1894. Σε επιστολή του στο πρώτο τεύχος των «Νευροψυχώσεων Άμυνας» αναφέρει το Γήρας ως «κανονικό στοιχείο της μεγάλης ηλικίας», μαζί με τον Εκφυλισμό, τη Σύγκρουση, την Καταστροφή, ήτοι τα τέσσερα κύρια στοιχεία των Νευρώσεων. Την ίδια χρονιά, σε ένα σχέδιο άρθρου του αναφέρεται στη «μεταμόρφωση της φυσικής έντασης σε άγχος, οφειλομένη στο γήρας» ως ένα στοιχείο του «άγχους για μειούμενη σεξουαλική ικανότητα ή ανεπαρκή γενετήσια ορμή».

Η τελευταία αναφορά του Freud στο μεγάλο θέμα του Γήρατος γίνεται στο τελευταίο εκτεταμένο άρθρο του «Ανάλυση Τερματίζουσα και Ατελεύτητη», που δημοσιεύθηκε όσο ήταν εν ζωή, το 1937. Είναι εντυπωσιακό ότι σε αυτό το ζήτημα εμπλέκεται με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και ειδικά με τον μεγάλο φιλόσοφο Εμπεδοκλή από τον

Ακράγαντα της Σικελίας, «μια από τις μεγαλύτερες και πιο αξιοσημείωτες προσωπικότητες του ελληνικού πολιτισμού». «Οι δύο θεμελιώδεις αρχές του Εμπεδοκλή -«Φιλία» και «Νείκος» (σύγκρουση)- είναι και οι δύο, και κατ' όνομα και κατά λειτουργία, το ίδιο με τα δικά μας δύο πρωτογενή ένστικτα, τον «Έρωτα» και την «Καταστροφικότητα». Εξ' αυτών, το πρώτο προσπαθεί να συνδυάσει ό,τι υπάρχει σε συνεχώς ευρύτερες ενότητες, ενώ το δεύτερο επιχειρεί να διαλύσει αυτούς τους συνδυασμούς και να καταστρέψει τις δομές που τους προκάλεσαν... Επιπλέον, έχουμε προνοήσει ένα είδος βιολογικής βάσης για το στοιχείο του «νείκου», ιχνηλατώντας το ένστικτο της καταστροφής προς το ένστικτο θανάτου, προς την ορμή κάθε επιζώντος να επιστρέψει σε μια άψυχη κατάσταση».

Γέρων ο Freud, 83 ετών, δύο χρόνια πριν πεθάνει, προσφεύγει σε έναν από τους πιο εμπνευσμένους Έλληνες φιλοσόφους, για να μιλήσει για τον γήρας και το ένστικτο του θανάτου. Ο Εμπεδοκλής, 60 ετών, γέρων κι αυτός για τα μέτρα της εποχής του, ντυμένος όπως πάντα με ακραία εντυπωσιακό και παράξενο τρόπο, αφού ολοκλήρωσε τα δύο συγγράμματά του, φεύγει από τον Ακράγαντα, πεζοπορεί και ρίχνεται μέσα στο ηφαίστειο της Αίτνας. Σε λίγο, μαζί σε ένα κομμάτι σβησμένης λάβας, οι συντοπίτες του βρίσκουν το ένα χρυσό του σανδάλι.

Το Γήρας, τότε και τώρα. Και μετά ο Θάνατος.

Παρούσες συνθήκες

Ας επιστρέψω, τώρα, στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση της τρίτης ηλικίας. Η έννοια της συνταξιοδότησης, της ύπαρξης, δηλαδή, εισοδήματος (σύνταξης) μετά το πέρας του χρόνου εργασίας, αποτελεί στοιχείο της σύγχρονης οικονομικής κοινωνικής πραγματικότητας προς την τρίτη ηλικία που, θεωρητικά, της δίνει υπόσταση, χωρίς, φυσικά, να λείπουν τα προβλήματα (ταξικά, εθνολογικά, χωρικά κ.λπ.). Παρόλο, όμως, που η συνταξιοδότηση αντιμετώπισε, έστω πολύ μερικώς, το οικονομικό και βιοτικό επίπεδο των ηλικιωμένων, το ψυχολογικό αποτέλεσμα της σύνταξης δεν έπαψε να επικρατεί. Κι εδώ ας αναφέρουμε έναν ακόμα, περί του θέματος, σχολιασμό του Freud: *«Δεν μπορώ να αντιμετωπίσω με άνεση την ιδέα της ζωής χωρίς εργασία, η εργασία και το ελεύθερο παιχνίδι της φαντασίας είναι για μένα το ίδιο πράγμα, δεν απολαμβάνω τίποτα άλλο... Έτσι, παρ' όλη την αποδοχή της μοίρας που αρμόζει σε έναν έντιμο άνθρωπο, έχω μια αρκετά μυστική προσευχή: να απαλλαγώ από κάθε εξάντληση και επιδείνωση της ικανότητάς μου να εργαστώ λόγω σωματικής φθοράς. Σύμφωνα με τα λόγια του βασιλιά Μάκβεθ: ας πεθάνουμε μέσα στη δουλειά»* (Sigmund Freud σε γράμμα του στον Oskar Pfister, 6 Μαρτίου 1910, Freud Museum, London).

Ένα γεγονός που, επίσης, χρήζει σχολιασμού για την εποχή μας (20^{ος} και 21^{ος} αιώνες) είναι η ανάδυση των «Οίκων Ευγηρίας» ή, πιο λαϊκά, των γεροντόσπιτων («Γηροκομείων»). Θα ξεκινήσω τον σχολιασμό μου από περιγραφές που δόθηκαν γι αυτούς τους θεσμούς στην πρακτική τους εφαρμογή. Γηροκομείο στην Αττική (έγραψαν οι εφημερίδες): Οι ηλικιωμένοι βρέθηκαν εντελώς απεριποίητοι, αφυδατωμένοι και κλειδωμένοι σε δωμάτιο. Τα μέλη του προσωπικού έδεναν τους ασθενείς, είτε στα κρεβάτια είτε σε καλοριφέρ με τα χέρια πίσω, τους άφηναν ώρες με ακαθαρσίες επάνω τους. Κάθε φορά που πέθαινε κάποιος (και μπορεί σε μια μέρα να υπήρχαν δύο θάνατοι) έφερναν τα φέρετρα νύχτα για να μη γίνεται ευρύτερα

αντιληπτό το γεγονός. Γενικά οι «τρόφιμοι» του οίκου ζούσαν θλιβερά, υποσιτιζόμενοι και συχνά μην έχοντας την αναγκαία φαρμακευτική αγωγή. Το συμπέρασμα που βγαίνει από δω είναι ότι το ακούμπισμα γερο-γονιών σε «οίκους» σημαίνει παράδοσή τους σε αντίστοιχα των «οίκων» που ονομάζαμε παλιά. Αλλά εδώ θα αντιλέξω, δίνοντας μια δική μου ιστορία, από την εποχή που βρισκόμουν εργαζόμενη στο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής (Δαφνί). Εκεί, υπήρχε ένα ψυχογηριατρικό τμήμα. Ήταν ορθά οργανωμένο, είχε μια εξαιρετική διευθύντρια, λειτουργούσε (για τα ψυχιατρικά δεδομένα της εποχής) θετικά. ΑΛΛΑ. Πολύ συχνά εμείς οι εφημερεύοντες εξετάζαμε ηλικιωμένους ασθενείς και αποφασίζαμε να τους εισαγάγουμε στο εν λόγω ψυχογηριατρικό. Όμως αυτό δεν γινόταν καθώς οι θέσεις είχαν πληρωθεί, δεν υπήρχε ελεύθερο κρεβάτι. Και γιατί συνέβαινε αυτό; Διότι οι εργαζόμενοι στο νοσοκομείο είχαν «ακουμπήσει» εκεί τους γονείς τους, και μάλιστα χωρίς να έχουν «Ψ» διάγνωση. Ήταν ένα συνηθισμένο έθιμο του χώρου να τον «εκμεταλλεύονται» οι εργαζόμενοι προς ίδιον όφελος, αντί να τον αφήνουν προς χρήση από το ευρύ κοινό. Θυμάμαι ότι γινόμουν επαναστατικά έξαλλη και πρωτοποριακή αγωνίστρια ενάντια σε αυτή την κατάσταση. Τώρα, όμως, που τα αναπολώ, έχω εισέλθει σε μια άλλη προσέγγιση. Μπορεί, βέβαια, να στερούσαν κρεβάτια από ασθενείς, αλλά για την περίπτωση των γονιών τους ήταν μια εύσχημη λύση. Τους είχαν κοντά, τους έβλεπαν, και ταυτόχρονα έλεγχαν τις συνθήκες διαβίωσής τους, δεν θα μπορούσαν να τους συμβούν αυτά που περιέγραψαν πρόσφατα οι εφημερίδες για το γηροκομείο της Αττικής. Οι γέροι γονείς ήταν πλάι στα τέκνα τους και σε συνθήκες ελεγχόμενες από αυτά, όπερ μια σώφρων λύση... Ένα χώρος συνύπαρξης των δύο γενεών, χώρος που μετατρέποταν σε ασφαλές καταφύγιο: Όχι το ανεπιθύμητο «άσυλο», απλώς το απάνεμο λιμάνι...

Άραγε τι σχολιασμό θα έκανε η Άνα Ασλάν, η μνημειώδης Ρουμάνα γεροντολόγος, για το θέμα αυτό; Αλλά, ας κλείσω τούτες τις σκέψεις μου με μια τελευταία αναφορά στην εν λόγω πρώην συνάδελφο, η οποία θεράπευε και ανέστηνε γριές και γεροντάκια. Η ίδια πέθανε σχεδόν μόλις έκλεισε τα 90... This is the global event, the general final END...

Συνειρμοί γύρω από το γήρας

Η «τρίτη ζωή» (το φθινόπωρο του βίου) είναι φορέας πολλών στοιχείων της ζωής, θετικών και αρνητικών (ή αντιφατικών), που η αξιολόγησή τους, εκτός από επιστημονική ή κοινωνική, είναι και ατομική. Σε σωματικό επίπεδο έχουν περιγραφεί, επιστημονικά και βιωματικά, οι αλλαγές που επέρχονται με το πέρασμα των χρόνων. Αλλά, όπως είπα πριν, δεν θα σταθώ σ' αυτές. Θα μείνω περισσότερο στο ψυχο-νοητικό κομμάτι του γήρατος. Κατ' αρχήν εμπεριέχει πλούτο εμπειριών, γνώσεων: «Έζησα αυτό κι εκείνο». «Βίωσα». «Γνωρίζω». «Ξέρω». Μερικοί βλέπουν το δέντρο και χάνουν το δάσος. Με την πάροδο του χρόνου το δάσος φαντάζει πρώτο.

Φθινόπωρο, ονομάστηκε και από τον Πλούταρχο. Αναμένεται χειμώνας, ίσως και βαρύς - ξεραίνονται φύλλα, δέντρα, πέφτει χιόνι... Αλλά δεν προμηνύεται άνοιξη... Δεν αναμένεται το ξαναζωντάνεμα της φύσης... «Φθινοπωρινή ιστορία» του Αρμπούζοφ... Πρόκειται, άραγε, για τα γλυκά κάστανα από το κασελάκι του καστανά, ή για το αφιλόξενο, χιονισμένο βουνό των χανιώτικων Λευκών Ορέων; Κι εδώ αναδύεται η άθροιση απωλειών (σε αντίθεση με την Άνοιξη της ζωής όπου υπάρχει άθροιση αποκλήσεων). Καθώς τα φύλλα κιτρινίζουν, πέφτουν, χάνονται και (φευ) δεν βγαίνουν καινούργια, η απώλεια (απώλειες), γίνεται στοιχείο του παρόντος περιβάλλοντος. Εκατό χρόνια μοναξιάς κατά Μαρκές. Όμως αυτή, ταυτόχρονα, ενδυναμώνει την «ύπαρξη» στην καρδιά και στον νου, δηλαδή, υπάρχουν και στιγμές

αντιστροφής: Κοιτάς το δειλινό από το μπαλκόνι του σπιτιού σου, ο ήλιος έχει βυθιστεί, μένει μόνο η γλυκοκόκκινη ανταύγειά του, κι αυτός ο αποχαιρετισμός (μόνο για μια μέρα, για ένα βράδυ, μια νύχτα) σε γαληνεύει και κάνει τη ματιά σου ζωγράφο Λύτρα... Χιόνισε... Όλα κάτασπρα... Μείναμε κλειδωμένοι στο σπίτι. Πόσο το χάρηκα! Διότι όχι μόνο εγώ, αλλά όλοι ήμασταν αραγμένοι στην οικία μας, η νόσος της εσωτερίκευσης (λόγω καιρού) δεν ήταν ατομικό «προνόμιο» του γήρατος, αλλά γενικό φαινόμενο, πανελλήνιο, παγκόσμιο (ίσως) χαρακτηριστικό!

Και, όπως ειπώθηκε, η απώλεια. Βασικό στοιχείο της ζωής της τρίτης ηλικίας. Προηγήθηκε η απώλεια γονέων και ατόμων της τάξης των γονέων και αυτή ήταν η πρώτη καμπή για το πέρασμα στην «επόμενη φάση». Και ακριβώς σ' αυτή την επόμενη φάση έρχονται οι απώλειες συνομήλικων - συγγενών, φίλων, γνωστών: Και, μάλιστα, αυτά τώρα αποτελούν φυσικά στοιχεία της δοσμένης περιόδου της ζωής (σε αντίθεση με τις ειδικές απώλειες, κυρίως νέων, από οξείες ασθένειες, ατυχήματα ή έχοντας γίνει θύματα σεισμών, πολέμου). Αρχίζει να προβάλλει η εικόνα «μόνη της η καλαμιά στον κάμπο». Μοναξιά... Παλιά συνήθιζα να κάνω τραπέζια. Σε συγγενείς, ξαδέρφια αλλά και συναδέλφους, φίλους. Με κρητικά φαγητά (π.χ. τούρτα σφακιανή με στάκα, ψαρόσουπα κερκυραϊκή που μου είχε μάθει μια Κερκυραία νοσοκόμα μας...). Αλλά τώρα αυτά υπάρχουν μόνο ως ανάμνηση (μην, άραγε, φταίει και ο κορονοϊός, για να μην τα ρίχνουμε όλα στην ηλικία;). Ίσως κάποιες ομοιότητες στη ζωή και στις σχέσεις υπάρχουν αλλά και μέγιστες αλλαγές. Αλλαγή παρατήρησα και στα σταυρόλεξα που αγαπούσα να λύνω, τα παράτησα και λύνω άλλα, επίσης με ενθουσιασμό. Αυτά έχει η ζωή... Όσο μεγαλώνουμε, όλο τέτοια θα βλέπουμε-ζούμε... Μεγάλες αλλαγές στη ζωή, όχι μόνο λόγω ηλικίας αλλά και λόγω (αλλαγών) ιστορίας...

Επίσης, ξεχάσματα: Η, με ή χωρίς την άνοια, απώλεια μνήμης για γνώριμα πρόσωπα (μάτια που δεν βλέπονται γρήγορα λησμονιούνται). Όλα αυτά προκαλούν θλίψη. ΑΛΛΑ! Υπάρχει και η αντίθετη πλευρά: Ηλικιωμένοι με πάρκινσον ή και σκλήρυνση κατά πλάκας τηλεφωνούν στον παλιό τους συμφοιτητή και σύντροφο με επαναστατικές προτάσεις: Να δημιουργήσουμε κίνημα αντίστασης, να διοργανώσουμε εκδηλώσεις κ.λπ. Αυτά προκαλούν διέγερση και ηλικιακή ανανέωση... Επιστροφή στα νιάτα, ψυχικά, συναισθηματικά... Ελιξίριο νεότητας αναζητούσαν οι αλχημιστές...

Μαθαίνοντας για τους θανάτους γνωστών, διάσημων (ηθοποιών, σκηνοθετών, συγγραφέων κ.λπ.) θέτουμε πάραυτα ερωτήματα επιστήμης και ιστορίας. Και οι απορίες συνοδεύονται από τις απαντήσεις - πληροφορίες. Τότε η Λιζ; Τότε η Μπριζίτ, ο Λένον; Η Εντίθ Πιάφ, το «σπουργιτάκι» του γαλλικού τραγουδιού; Πώς και γιατί; Γιατί τότε; Και η Έμιλι Μπροντέ, που τη διάβαζα όντας έφηβη, πέθανε από φυματίωση τριάντα χρονών; Τώρα, μόνο, το έμαθα... Και τούτη η Ελληνίδα ηθοποιός που αυτοκτόνησε στα 35 της, πέφτοντας από το μπαλκόνι του σπιτιού, καθώς είχε επιλόχεια κατάθλιψη... Άραγε τι αισθανόταν η Λιζ λίγη ώρα πριν αποχαιρετήσει τον κόσμο που την ανέδειξε σε διάσημο ον; Πώς να συνδέσουμε ένα ταπεινό τέλος με τα χλιδάτα σταριλίκια που μάθαμε στο σινεμά της γειτονιάς μας, πώς να δεχτούμε τον ισοπεδωτικό εξανθρωπισμό των μεγάλων ινδαλμάτων; Κι επίσης: Κάθε φορά που βλέπουμε ένα πρόσωπο στις ειδήσεις, στις εφημερίδες, στα περιοδικά, τρέχουμε στο internet να βρούμε την ημερομηνία γέννησής του... Και κάποιιοι (λίγοι, όμως, ελάχιστοι) βγαίνει από την αριθμητική πράξη ημερομηνία Α' – ημερομηνία Β' να έχουν φτάσει τα 104, τα 106! Και τότε, σταματάμε, καπνίζουμε (νοερά) την πίπα της ειρήνης (ή της μακροζωίας) και αναστενάζουμε αναπαυμένοι από τα όμορφα της ζωής και της ιστορίας... Ο χρόνος είναι χρόνος, απλούστατα χρόνος και όχι χρήμα...

Επίσης: Αυτή είναι μια χρονική περίοδος όπου ο καθένας, καθώς θυμάται και αναστοχάζεται, ταυτόχρονα «κάνει τη διαθήκη του εαυτού του»: Τι δίνω, τι παίρνω, τι αξίζω, τι στερούμαι (και γιατί). Και, ταυτόχρονα, μια εξομολόγηση απέναντι στον εσωτερικό ιερέα (το «Υπερεγώ») ο οποίος κρίνει, καταδικάζει, συγχωρεί και υπόσχεται παράδεισο ή κόλαση, κόλαση ή παράδεισο, κατά Θεού (δηλαδή εαυτού), θέληση. Μαζί με τις αναμνήσεις υπάρχει και η αυτοκριτική. Π.χ. η ζήλεια μου (δεν ξεχνάω πως και η Ήρα ήταν μια από τις διεκδικήτριες του μήλου της Έριδας...) Γιατί χάρηκα όταν αντιλήφθηκα πως και οι άλλοι (αυτός – αυτή) δεν τα πήγαν καλά σ' εκείνη την ψηφοφορία... γιατί παρηγορούμαι όταν το σκέφτομαι; Αντικρίζοντας τη ζωή, την πολιτική, τις σχέσεις, τους ανθρώπους γύρω, κρίνω και αυτοκρίνομαι με άλλα μάτια - κοιτώντας βαθιά, βλέποντας τα εσώτερα και τα ουσιώδη... Αυτοαναφορά και αυτοκριτική. Τα λάθη που έκανα στη ζωή μου, ιδίως στην επιλογή ανθρώπων (φίλων, συνεργατών). Ενώ καυχόμουν πως ήμουν άψογη στο ανθρώπινο διάλεγμα και ενσωμάτωση του «πλησίον», άρτι ανακάλυψα τα ποιοτικά, ηθικά, έως και ποινικά σφάλματα στα οποία υπέπεσα... Ουδείς αναμάρτητος... Αλλά μήπως ο κόσμος γύρω μας, συγγενείς, φίλοι, γνωστοί, δεν υπήρξαν κριθέντες για τα κάγκελα της κόλασης; Τι φέρνουν στην επιφάνεια οι πικρές αναμνήσεις της ζωής; Ρητά όπως «*Ουαί τοις ηττημένοις*»... Εικόνες όπως «*Θάλασσα πικροκυματούσα*»... Οι αναμνήσεις ανασέρνουν τα ερωτήματα «*πώς έζησα και πώς (τάχα μου) αγωνίστηκα δίπλα σε όλα αυτά τα νούμερα*»; Όταν το συνειδητοποιώ αυτό, μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, φέρνω στον νου τον συνάδελφο και φίλο, ο οποίος την εποχή της έντασης της οικονομικής κρίσης, όταν ο Σόιμπλε έστειλε δοτούς να παίρνουν τα σπίτια των ανεξόφλητων σε χρέη Ελλήνων, έλεγε: «*Ζούμε σε μια εποχή όπου ισχύει το "ο σώζων εαυτόν σωθήτω"*». Αλλά, επίσης, υπάρχει και η αντίστροφη πλευρά: Μετά από ισχυρά μαλώματα, έως επιθετικές σχέσεις, έρχεται ξαναφτιάξιμο ζεστών σχέσεων, αναγνωρίζουμε, ως Αχαιοί, τις θετικές πλευρές των Τρώων... Και, ταυτόχρονα, επαναφέρεται μαλακή ματιά για τον ίδιο τον εαυτό μας, δίνοντάς του το χάρισμα της ξεκούρασης, μειώνοντας το άγχος και απαλύνοντας το σκληρό Υπερεγώ...

Άλλωστε, αναγνωρίζουμε ότι έως ένα βαθμό (όχι περισσότερο) ο ναρκισσισμός είναι αναπόσπαστο σημείο του ανθρώπινου «είναι», στοιχείο όλων των όντων. Άλλοτε φυσιολογικός, άλλοτε παθολογικός. Όμως, η αύξησή του, με την αύξηση της ηλικίας, τον κάνει πιο φυσιολογικό, πιο κοντά στη ζωή, σε αντίθεση με τον νεανικό ναρκισσισμό που η μεγέθυνσή του οδηγεί σε ηθική εγκληματικότητα ή αυτοκαταστροφή... Ο (φυσιολογικός) ναρκισσισμός της τρίτης ηλικίας είναι, ίσως, η δύναμη επιβίωσης των γηρατειών, γι αυτό στην ηλικία αυτή παρατηρείται (κυρίως στις γυναίκες) κρύψιμο της ηλικίας και γίνεται αποδεκτή η λαϊκή ρήση «η γκιόσα, η γριά κότα έχει το ζουμί».

Και, ταυτόχρονα, έρχεται η ώρα για τον Συμβιβασμό: Να συμβιβαστώ με τις ρυτίδες μου, με τα σπυριά μου, με την ασπρίλα των μαλλιών μου, με το «*ου γαρ έρχεται μόνον*», παρόλο που έχουμε πάνω απ' την κλίνη μας γραμμένη τη θεία ευχή «*να' ταν τα νιάτα δυο φορές*». «*Τα πάντα ρει*» κατά Ηράκλειτο, και κατ' άλλους, «*η ζωή σαν παραμύθι*»... Ψάχνουμε για την «*τέταρτη διάσταση*» κατά Ρίτσο. Και δεν δείχνουμε στον παππού τα αμπελοχώραφά μας... Υπάρχει μείωση της ελεγκτικής δύναμης του αυστηρού «Υπερεγώ», άρα η ζωή γίνεται πιο απλή, πιο άνετη και πιο ποιητική... Θα ζήσω, μέχρι να πάψω να ζω ... Θα ζήσω, μέχρι να πεθάνω, παρόλο που πάντα ενυπάρχει, υπόγεια, ο φόβος, το άγχος του θανάτου που επιτείνεται με την ανάδυση της σωματικής (και συχνά πνευματικής) ανημπόριας ...

Επίλογος

Θα τελειώσω με δύο περιστατικά από αφηγήσεις γνωστών, δύο γελοιογραφίες και έναν φροϋδικό επίλογο...

Η πρώτη αφήγηση:

Η Σιμόν ντε Μπωβουάρ αναφέρει την εξής διήγηση του καθηγητή Ντελόρ: Μια γυναίκα εκατό χρονών πήγε με τα πόδια στο νοσοκομείο και εκεί ζήτησε ένα κρεβάτι για να ξαπλώσει και να πεθάνει επειδή ένιωθε τόσο κουρασμένη. Πραγματικά, την άλλη μέρα πέθανε και η νεκροψία δεν έδειξε καμιά οργανική βλάβη. Είναι αυτό που ονομάζεται «φυσικός θάνατος», σε αντίθεση με τα παρεπόμενα οργανικής φθοράς ή ατυχηματικής βλάβης. Ακριβώς παρόμοια ιστορία έχω κι εγώ να αφηγηθώ: Η μητέρα μιας συναδέλφου και φίλης μου, σε μια ηλικία περί τα ενενήντα έλεγε: «Εγώ θα ζήσω μέχρι τα εκατό, νιώθω πολύ καλά»... Ένα πρωί ξύπνησε και είπε: «Δεν θέλω να ζήσω μέχρι τα εκατό, βαρέθηκα». Την ίδια νύχτα, μέσα στον ύπνο της, αναχώρησε για τον «άλλο κόσμο» ή, πιο απλά, πέθανε. Υπάρχει, εδώ, η έννοια του συμβιβασμού με τις φυσικές διεργασίες, αλλά και η προώθηση αυτών των διεργασιών από ατομική βούληση – θέληση...

Και η δεύτερη:

Ένα ηλικιωμένος κύριος, σε κάποιο χωριό των Χανίων της Κρήτης, έχει τα (πολλοστά) γενέθλιά του. Ένα νεαρός περνάει από δίπλα του και του λέει: «Μπάμπια να τα κατοστήσεις!». Και ο «μπάρμπας» απαντάει: «Ντα γιάντα, παιδί μου, το ψωμί σου τρώω;» (μετ.: «Γιατί το ψωμί σου τρώω;»). Απλώς, στην περίπτωση αυτή, η ευχή για τα «εκατό χρόνια» σήμαινε μείωση, ηχούσε έως και προσβολή...

Οι δύο γελοιογραφίες:

1. Κυρία λέει στη φίλη της: «Μετά από σαράντα χρόνια γάμου, ο άντρας μου το έσκασε με μία είκοσι δύο ετών. Κάθε μέρα τρέμω στην ιδέα μήπως γυρίσει πίσω!».
2. Γιαγιά, αν είμαι νέα μόνο μια φορά, πόσες ευκαιρίες έχω να είμαι γριά;

Και ο επίλογος:

Ο Sigmund Freud, προς τη δύση της επαγγελματικής του καριέρας, κάνει ψυχανάλυση σε μια νέα γυναίκα. Κάποια στιγμή τη ρωτάει: «Αισθάνεστε ερωτικά για μένα, όπως νεαρή για τον πατέρα σας, δηλαδή στα πλαίσια του οιδιπόδειου συμπλέγματος;» «Όχι, καθόλου», απαντάει η γυναίκα. «Είναι επειδή γέρασα», καταλήγει σε ψυχαναλυτική ερμηνεία ο Freud...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

*Προτεινόμενη βιβλιογραφία, μη χρησιμοποιηθείσα όλη για το κείμενο.

Σιμόν ντε Μπωβουάρ, *La Vieillesse*. Librairie Gallimard 1970. Στα ελληνικά: Τα Γηρατειά. Εκδόσεις Γλάρος, 1980.

Sigmund Freud, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, τομ. 1, σ. 188, 194, τομ. 23, σ. 24.

Sigmund Freud σε γράμμα του στον Oskar Pfister, 6 Μαρτίου 1910 (Freud Museum, London).

Liliana Sousa (Editor), *Families in Later Life*. Nova Science Publisher, Inc., New York.

- Pat Chambers, Graham Allan, Chris Phillipson and Mo Ray, *Family Practices in Later Life*. P.P.
- Nancy Mc Williams, *Psychoanalytic Reflections on Limitation: Aging, Dying, Generativity, and Renewal*, Rutgers University. *Psychoanalytic Psychology*, 2017, Vol.34, No1, 50-57.
- Teodor GERGOV, THE ROLE OF THE FAMILY FOR PSYCHOLOGICAL STATUS OF A PERSON IN OLD AGE. Department of Psychology, South-west University "Neophyte Rilski", Blagoevgrad Bulgaria, DOI <http://doi.org/10.26758/10.1.8>.
- VALENTINO BOMPIANI, ΤΑ ΑΟΡΑΤΑ ΓΗΡΑΤΕΙΑ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ, 2009.
- Robert Slater, ΓΗΡΑΤΕΙΑ, Θλιμμένος Χειμώνας ή Δεύτερη Άνοιξη;. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΝΗ, Μέρος Πέμπτο: Ψυχογηριατρικά θέματα. Επιμέλεια: Β. Κονταξάκης, Γ.Χριστοδούλου, Μ.Χαβάκη-Κονταξάκη. Εκδόσεις ΒΗΤΑ, 2005.
- ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΨΥΧΟΓΗΡΙΑΤΡΙΚΗΣ, Λ. Λύκουρας, Α. Πολίτης, Ρ. Γουρνέλης, Α. Μαΐλης. Εκδόσεις ΒΗΤΑ, 2011.
- SOPHIE FONTANEL, Μεγαλώνοντας. Εκδόσεις Στερέωμα.
- Murray Bowen, ΤΡΙΓΩΝΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, Για τη Διαφοροποίηση του Εαυτού. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, 1996.
- Gregory Bateson, STEPS TO AN ECOLOGY OF MIND. The University of Chicago Press Chicago and London, 2000.
- Louis Ploton, «À propos de la maladie d'Alzheimer: comment survivre sur un équivalent d'île déserte ?», *L'avancée en âge, un art de vivre*, ERES «L'Âge et la vie - Prendre soin des personnes âgées», 2013 (), p. 311-327.
- Pierre Charazac, «L'objet du manque dans le travail analytique avec les patients âgés», *Revue française de psychanalyse* 2010/1 (Vol. 74), p. 129-140. DOI 10.3917/rfp.741.0129.
- Jean-Marc Talpin, Christiane Joubert, «Vieillesse du couple, vieillissement dans le couple et séparation», *Cahiers de psychologie clinique* 2008/2 (n° 31), p. 107-134. DOI 10.3917/cpc.031.0107.
- Jean-Marc Talpin, Christiane Joubert, «Vieillesse du couple, vieillissement dans le couple et séparation», *Cahiers de psychologie clinique* 2008/2 (n° 31), p. 107-134. DOI 10.3917/cpc.031.0107.
- Jean-Marc Talpin, «Le bien vieillir et ses modèles au regard de la clinique», *Le Carnet PSY* 2014/4 (N° 180), p. 38-40. DOI 10.3917/lcp.180.0038.
- Jean-Marc Talpin, «Penser le vieillissement. Entre pathologie et création», *Études* 2011/7 (Tome 415), p. 43-53.
- Dominique Cupa, «Entretien avec Michel de M'Uzan», *Le Carnet PSY* 2008/5 (n° 127), p. 43-49. DOI 10.3917/lcp.127.0043.
- Jean-Marc Talpin, «Être seul : avec ou sans autre(s)», *Gérontologie et société* 2016/1 (vol. 38 / n° 149), p. 79-90.
- Roger Dadoun, «Grand âge: Le temps de la re-création. Vers un grand tournant centenaire», *Gérontologie et société* 2011/2 (n° 137), p. 13-22. DOI 10.3917/gs.137.0013.
- Jean-Marc Talpin, «Être créatif: Un impératif psychique tardif au service de la vie», *Gérontologie et société* 2011/2 (n° 137), p. 23-36. DOI 10.3917/gs.137.0023.
- Anastasia Blanché, «Ruptures-passages : approches psychanalytiques du vieillissement», *Gérontologie et société* 2007/2 (vol. 30 / n° 121), p. 11-30. DOI 10.3917/gs.121.0011.
- Jean-Marc Talpin, «L'ÂGÉ EN INSTITUTION, SES DROITS ET L'INCONSCIENT», *Gérontologie et société* 2005/4 (n° 115), p. 135-149. DOI 10.3917/gs.115.0135.
- Vincent Landreau, «La personne âgée désorientée en institution», *Études sur la mort* 2004/2 (no 126), p. 71-83. DOI 10.3917/eslm.126.0071.
- Benoît Maillard, «Face à la mort, séparation ou trépas ?», *Cahiers de psychologie clinique* 2008/2 (n° 31), p. 135-146. DOI 10.3917/cpc.031.0135.
- Pauline Deboves, «De la répulsion des soignants», *Oxymoron*, 4, mis en ligne le 22 janvier 2013. URL: <http://revel.unice.fr/oxymoron/index.html?id=3464>.
- Mélanie Maurin, Guy Gimenez, «Psychodrame et démence: accompagnement de l'oubli sidératif par le corps et le geste», *Revue de psychothérapie psychanalytique de groupe* 2011/2 (n° 57), p. 143-156. DOI 10.3917/rppg.057.0143.
- Jean-Marc Talpin, «Les équipes soignantes face aux agirs des sujets déments: les actes, les actions, les mots», *Cliniques* 2015/1 (N° 9), p. 80-95. DOI 10.3917/clin.009.0080.

Jean-Marc Talpin, «La sexualité, entre renoncement et idéalisation», *Gérontologie et société* 2012/1 (n° 140), p. 131-144. DOI 10.3917/gs.140.0131.

Jean-Marc Talpin, Odile Talpin-Jarrige, «Vieillesse et handicap», *Le Divan familial* 2002/1 (N° 8), p. 127-137. DOI 10.3917/difa.008.0127.

Jean-Marc Talpin, «La vieille dame indigne. Idéaux et vieillissement», *Cahiers de psychologie clinique* 2011/1 (n° 36), p. 129-150. DOI 10.3917/cpc.036.0129.

Jean-Marc Talpin, «Quand le corps envahit la scène: Corps et vieillissement dans *Un homme* de Philip Roth», *Champ psychosomatique* 2008/2 (n° 50), p. 37-50. DOI 10.3917/cpsy.050.0037.

Jean-Marc Talpin, «Le vieillissement en institution», in Yves Jeanne, *Vieillir handicapé*, ERES «Connaissances de la diversité», 2011 (), p. 67-79. DOI 10.3917/eres.jeann.2011.01.0067.

Ταινία: *Amour*. Σκηνοθεσία Michael Haneke, με Jean Luis Trintignant, Emmanuelle Riva, Isabelle Huppert.

Ταινία: *Nebraska*. Σκηνοθεσία Alexander Payne, με Bruce Dern, Will Forte, June Squibb, Stacy Keach, Bob Odenkirk.

Ταινία: *Straight Story*. Σκηνοθεσία David Lynch, με Richard Farnsworth, Sissy Spacek, Jane Galloway Heitz.

Ταινία: *Ο Πατέρας*. Σκηνοθεσία Florian Zeller, με Antony Hopkins, Olivia Colman, Mark Gatiss, Imogen Poots, Rufus Sewell, Olivia Williams.

Ταινία: *Tokyo Story*. Σκηνοθεσία Yasujiro Ozu.